



УДК 343.322(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.14>

ФЕНОМЕН КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Каліщук Оксана,

доктор історичних наук,

професор кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-1272-7920

Сьогодні питання колабораціонізму, його поняття, ознаки та види, межі юридичної відповідальності колаборантів тощо набувають особливої значущості в Україні, враховуючи триваючу досі окупацію частини її суверенних територій, що відбулася з початком російської агресії, поєднаної з використанням гібридних методів ведення війни. Водночас явище колабораціонізму, досить ретельно розглянуте у працях учених-істориків, у юридичній науці дотепер залишається недостатньо вивченим. Тема колаборації та співпраці в Радянському Союзі належно не вивчалась, а доступ до документів дослідникам з інших країн був закритий, тому ці сторінки досі є мало опрацьованими і невідомими для широкого загалу громадян сучасної України і для носіїв пам'яті про міжвоєнний період, що проживають поза її межами. Тому часто єдине, що пам'ятається, – це негідні вчинки частини українців, які, безумовно, потребують осуду. Окремо розглянуто вказане кримінально-правове явище у контексті нещодавно введених змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність. У роботі також з'ясовано, що під колабораціонізмом як явищем кримінально-правового характеру вбачається одразу ж комплекс варіацій дій, якими б міг би займатися «колаборант» або «група колаборантів» – відповідно, те населення, що з тих чи інших причин співпрацює з окупаційною владою та військовими. Крім цього, у статті приділена значна увага явищу колабораціонізму в сучасних умовах збройної агресії РФ, визначено склад кримінального правопорушення за вчинення колабораційної діяльності. Зокрема, проаналізовано доповнення до Кримінального кодексу України, а саме статтю 111-1 «Колабораційна діяльність», в якій міститься поняття колабораційної діяльності, різноманітні її форми, а також покарання за вчинення дій, що підпали б під дію вказаної норми.

Ключові слова: колабораціонізм, колабораційна діяльність, колаборант, українсько-російська війна, Друга світова війна, сучасна правова система.

Kalishchuk Oksana. The collaboration phenomenon in the legal system of Ukraine: historical retrospective and modern challenges

Today, the issues of collaborationism, its concept, features and types, the limits of legal liability of collaborators, etc. are of particular importance in Ukraine, given the ongoing occupation of part of its sovereign territories, which occurred with the beginning of Russian aggression, combined with the use of hybrid methods of warfare. At the same time, the phenomenon of collaborationism, which has been thoroughly examined in the works of historians, remains insufficiently studied in legal science. The topic of collaboration and cooperation in the Soviet Union has not been properly studied, and access to documents was denied to researchers from other countries, so these pages are still poorly developed and unknown to the general public of citizens of modern Ukraine and to the bearers of memory of the interwar period living outside its borders. Therefore, often the only thing that is remembered is the unworthy actions of some Ukrainians, which, of course, need to be condemned. The author separately considers this criminal law phenomenon in the context of the recently introduced amendments to the Criminal Code of Ukraine regarding criminal liability for collaboration. The article also shows that collaborationism as a criminal law phenomenon implies a complex of variations of actions that could be carried out by a 'collaborator' or a 'group of collaborators' – respectively, the population which, for one reason or another, cooperates with the occupation authorities and the military. In addition, the article pays considerable attention to the phenomenon of collaborationism in the current context of the Russian armed aggression, and defines the elements of a criminal offence for committing collaboration activities. In particular, the author analyses the amendments to the Criminal Code of Ukraine, namely Article 111-1 'Collaboration', which contains the concept of collaboration, its various forms, and also the punishment for committing actions that would fall under the said provision.

Key words: collaborationism, collaboration activity, collaborator, Ukrainian-Russian war, World War II, modern legal system.

Актуальність теми. Країни, території яких перебували (або знаходяться досі) під окупацією, неминуче стикаються з проблемою взаємодії своїх громадян з окупантом, надання йому допомоги, сприйняття у його діяльності на окупованій території тощо. Не випадково в академічному дискурсі колабораціонізм характеризують як феномен війни [12; 4]. Відповідне явище, історичні витoki



якого сягають давнини, з позиції наукової розробленості почало активно досліджуватися лише після та в контексті Другої світової війни. Саме з цього часу розпочинається наукове осмислення колабораціонізму, формується саме поняття, визначаються ознаки та види, робляться спроби встановити межі юридичної відповідальності колаборантів, спираючись на досвід 40-х років 20 ст. В Україні зазначені та інші дотичні питання набувають особливої актуальності, урахувавши триваючу досі окупацію частини суверенної території, що пов'язана з початком російсько-української війни та особливо широкомасштабної агресії, поєднаної із гібридним характером цієї війни. Слід погодитися з тими експертами, які твердять, що одним із наслідків деокупації та реінтеграції територій, які Україна втратила внаслідок військової агресії з боку РФ, є розв'язання завдання відмежувати у юридичній площині у рамках правової системи України тих громадян, які активно допомагали та сприяли планам ворога на окупованих територіях і тих, хто став заручником обставин. Тож відповідь на це питання фахівцями є надактуальним питанням.

Стан наукової розробки. Явище колабораціонізму донедавна було об'єктом вивчення переважно істориків. Ба більше: дослідження колаборантства на сьогодні становлять окремих напрям історичних студій [7; 6; 14; 27; 28]. Зауважимо, серед іншого – звернення до практики українського, російського [9], білоруського [25; 15], грузинського [30], кримських татар [8], хорватського [18] та ін. колабораціонізму в роки Другої світової війни. Водночас явище колабораціонізму залишалося донедавна у юридичній науці вивченим фрагментарно, переважно на тлі звернення до відповідних правових аспектів минулого і слабким висвітленням проблем сьогодення [23, 3]. Вкажемо, що Р. Біллон при розкритті соціально-психологічних та юридичних аспектів «життя з ворогом», або з нім. „Leben mit Feind”, зосередив увагу не тільки на соціальних та морально-психологічних аспектах взаємодії радянського окупованого населення з нацистами, але й на сутності юридичного явища колаборації [1]. Попри те, що українське суспільство та українська правова система вперше зіштовхнулася з масовою зрадою військових, працівників державних, правоохоронних, судових органів, ще 2014 р., коли були окуповані Крим та окремі райони Луганської та Донецької областей, лише з початком широкомасштабної агресії росії 24 лютого 2022 р. відповідальність за пособництво державі агресору стало предметом активного зацікавлення правників-криміналістів [3; 13; 16; 17; 24] та знайшло відображення у кримінальному праві. Одним із факторів, який впливав на таку ситуацію, експерти називають істотну політичну складову цього питання, яка відштовхувала/відлякувала багатьох дослідників [26].

Виклад основного змісту. Розпочати варто, повторивши вслід за Надією Добрянською – неможливо ввести термін «колабораціонізм» до українського законодавства у відриві від історичного контексту, який стоїть за ним [10].

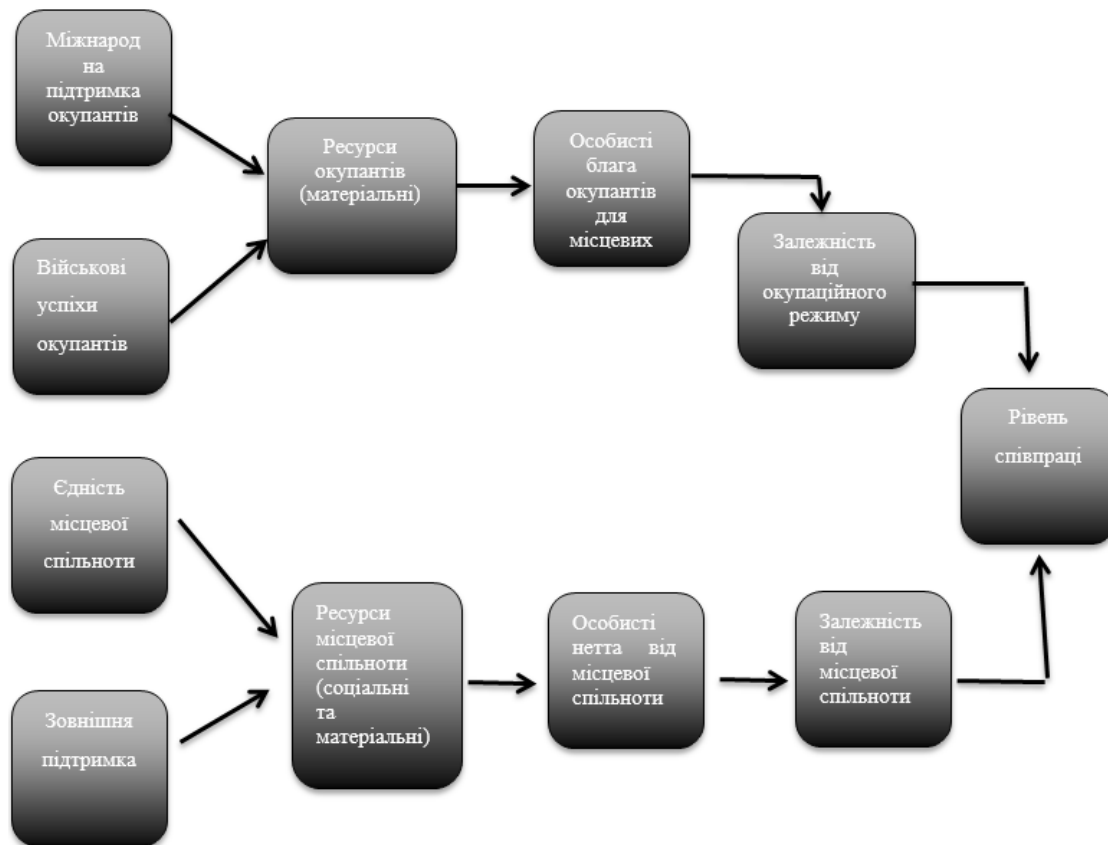
Нагадаємо – як відомо сучасне розуміння терміна «колабораціонізм» як добровільної співпраці населення з окупаційною владою походить з Другої світової війни; саме ним стали позначати співпрацю між Третім Райхом і урядом маршала Петена (вішистською Францією). Ба більше – це поняття стало позначати співпрацю жителів та урядів під час окупації Країнами Осі, отримавши на довгий час конотацію підтримки нацизму та фашизму та зради своєї держави чи нації [10, 33]. Загалом, у 20 ст. випрацювали дві моделі морально-етичного та правного ставлення до колаборантів: «французька» та «австро-німецька» (хоч у цьому випадку коректність використання поняття колаборації є сумнівною). Коротко нагадаємо. У французькому розчарованому суспільстві перемогу святкували ліві та генерал Шарль де Голль (Charles Andre Joseph Marie de Gaulle). За ними стояла значна частина нації та еліт, які не запламували себе співпрацею з нацистами, і вони прагнули зайняти провідні позиції у повоєнній французькій державі та суспільстві. Саме тому таким суворим було покарання маршала Петена та його послідовників (вішистів), котрих у разі перемоги прославляли б. Тут відразу слід звернути увагу, що закон у Франції вказував на заборону колаборантам працювати на низці посад і займатися певними видами діяльності: заборона працювати в органах правосуддя, бути свідком або присяжним; працювати в галузі освіти або бути опікуном; займати керівні посади в засобах масової інформації; працювати в банківському та страховому секторі, збиратися у профспілках. З іншого боку, попри переконання наших сучасників про активну денацифікацію повоєнної Німеччини, колишнім нацистам вдавалося робити політичну кар'єру. Як приклад можна назвати Курта Георга Кізінгера, Вальтера Шееля, Кондара Аденауера, Курта Йозефа Вальдгайма). Однією є причин відмінного ставлення до колаборації у цих двох моделях є визнання того, що у Третьюму Райху вижити, не співпрацюючи з нацистським режимом, було майже неможливо. Тож далеко не риторичним виглядає питання можливих уроків французького колабораціонізму для України [2; 7–10]. Про [21].

Радянська практика виявлення та засудження колаборантів не завжди відбувалася у межах загального та кардинально різнилася від європейської [5; 19; 20]. Публічні судові процеси над воєнними



злочинцями були вершиною, яка приховувала покарання на підставі вироків надзвичайних судових та позасудових органів (військових трибуналів, Особливої наради при НКВС СРСР, військовопольових судів). Варто вказати, що законодавчі акти, які визначали ступінь відповідальності та міру покарання за співпрацю противником, з'явилися лише 1943 р. Саме тоді Постановою пленуму Верховного Суду СРСР № 22/М/16/У сс від 25 листопада 1943 р. «Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками» закріпили розмежування таких видів злочину, як «зрада батьківщини» і «співпраця з ворогом». Наступний правовий акт – постанова Президії Верховного суду СРСР «Про кваліфікацію самовільного переходу лінії фронту на бік противника» від 7 березня 1944 р. – лише розширив тлумачення закону на шкоду обвинуваченому. У повоєнні роки перевірка «підозрілих» груп населення та пошуку «пособників» стала широкомасштабною практикою. Щодо колаборантів, дії яких можна кваліфікувати як військовий злочин, після Другої світової війни ухвалили низку державних документів й міжнародних актів про незастосування до них терміну давності. Це Указ Президії Верховної Ради СРСР від 4 березня 1965 р. № 3332-VI «Про покарання осіб, винних у злочинах, незалежно від терміну їх дії», Конвенція Генеральної Асамблеї ООН від 26 листопада 1968 р. про незастосування терміну давності до військових злочинів та злочинів проти людства [20, с. 130]. Якщо кваліфікувати прояви злочинної діяльності окупованого населення через призму радянської правової системи, то усі, хто контактував із нацистами, автоматично зараховували до числа зрадників батьківщини. Тут слід лише зауважити, що широке застосування покарання за колаборацію радянським режимом стало використовуватися в умовах російсько-української війни як аргумент для пом'якшення покарання за цей злочин у сучасних реаліях.

Вочевидь, важливим є встановлення механізмів, які впливали на колаборацію у роки Другої світової війни (адже подібні моделі діють і нині). У спільному з О. Відаль-Анарісіо дослідженні М. Гехтер запропонував оригінальну модель колаборації на мікрорівні окупаційних режимів, яка передбачає, що рівень співпраці обумовлений функціональною залежністю місцевих від окупантів у питанні доступу до особистих благ порівняно з місцевою спільнотою. Дослідники сформулювали взаємозалежність «нетто-блага», наданого окупантом місцевій спільноті, та ймовірності співробітництва. Своєю чергою,



Модель колаборації з окупаційним режимом (за М. Гехтер та О. Відаль-Анарісіо)



на переконання М. Гехтера, колаборанти потрібні й окупантам, адже вони знижують їхні витрати на контроль за діяльністю окупаційного режиму.

Слід чітко розуміти і враховувати в ході досліджень, що колабораціонізм в Україні у роки Другої світової війни не мав класичного західноєвропейського характеру (саме через відсутність *der facto* до війни Української держави). Саме з цим пов'язані сумніви деяких дослідників, наскільки доцільно виправдано застосовувати термін «колабораціонізм» до недержавних народів, які вважають себе окупованими, для яких новий окупант не обов'язково був гіршим та більшим злом щонайменше на початку. Принципова відмінність ситуації на українських теренах у роки Другої світової війни та сьогодні (яка суттєво впливає на однозначність кваліфікації співпраці з окупаційною владою): якщо на початок Другої світової війни Україна була поділена між СРСР, II Річчю Посполитою, Чехословаччиною та Румунією, які щонайменше частина українців не сприймали як власну державу (а отже, і не вважали співпрацю з новою владою зрадою), то зараз ситуація є відмінною і ми маємо визнати на міжнародному рівні державу.

Досвід Другої світової війни є важливим, але не вичерпним, оскільки методи окупації рашистів передбачають нові форми примусу до співпраці.

У березні 2022 р. Кримінальний кодекс України доповнився новою статтею – 111–1 «Колабораціонізм». Вона передбачає декілька форм колабораціонізму на відповідальність для кожної з них. Відповідно, нині злочинними визнаються:

- 1) публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утворення тимчасової окупації частини території України;
- 2) публічні заклики громадянином України до: підтримки рішень та/або дій держави-агресора, підтримки збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора;
- 3) співпраця з державою-агресором, співпраця зі збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, невизнання поширення державного суверенітету України, незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території України, незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території;
- 4) здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти з метою: сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановлення та утворення тимчасової окупації частини території України, уникнення відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України.

І у випадку Другої світової війни, і нині основною метою вказаного нормативно-правового акту було встановити кримінальну відповідальність за колабораційну діяльність у всіх її різновидах та обмежити доступ до заняття певних категорій посад, пов'язаних із виконанням державних функцій та на рівні місцевого самоврядування.

Слід врахувати, що і в Україні за умов російсько-української війни, і в Європі під час та після Другої світової війни надвисоким є суспільний запит на встановлення справедливості та покарання воєнних злочинців. І тут варто повторити за О. Чальцевою: влада повинна забезпечити прозорість і публічність системи покарань за дані види діяльності [29, с. 60] (від себе додамо – й невідворотність). Сучасна ж Європа не має досвіду протидії колабораціонізму. Винятком, на який вказував Євген Письменський, є досвід Литви, де передбачена кримінальна відповідальність за дії громадянина Литовської Республіки, що полягають у сприянні незаконній владі в утворенні окупації чи анексії Литовської Республіки (ст. 120 КК Литовської Республіки «Колабораціонізм»). На відміну від українського, литовський законодавець передбачив ситуацію необхідності кримінально-правового регулювання поведінки тих, хто сприятиме окупанту, як окремого типу злочину [22, с. 118].

З іншого блоку, сьогодні правники прагнуть уникнути однозначних оцінок такого роду юридичних явищ, як колабораціонізм. Адже слід урахувати, що це багатовимірний та надскладний, передовсім, соціальний, а вже тому юридичний феномен, що містить у собі соціопсихологічні, соціокультурні і політико-правові виміри, які були обумовлені об'єктивними процесами тогочасної дійсності.

Висновки. Поняття колабораціонізму сьогодні безпосередньо пов'язане зі збройною агресією росії проти України, початок якої пов'язаний з анексією Криму та захопленням частини Донеччини та Луганщини 2016 р., проте нормативно у КК України його закріпити лише після початку широкомасштабного вторгнення 2022 р. (до цього ми мали у КК України лише термін «державна зрада»). Нині в Україні існує нормативна база, яка дозволяє притягувати до відповідальності осіб, що співпрацювали і співпрацюють з ворогом – Закон України від 03. 03. 2022 р. № 2108-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)», доповнення статті Кримінального кодексу України двома поняттями – «колабораційна діяльність» та «пособництво державі-агресору». Україна, перейнявши



західні моделі і власні потреби, має пройти свій transitional justice і наповнити досвід колаборації та відповідальності за неї власним змістом. Тож очевидно, що національне законодавство потребує вдосконалення.

Література:

1. Binion R. Hitler's Concept of Lebensraum: The Psychological Basis. *An article excerpted from History of Childhood Quarterly: The Journal of Psychohistory*, Vol 1, No 2, Fall 1973. URL: <https://www.doullbooks.com/product/97455>
2. Бадида А.Ю. Колабораціонізм у Франції 1940–1944 років та його оцінки: чи можливі уроки для України? *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 72, ч. 1. С. 7–10.
3. Белкін Л.М., Юринець Ю.Л., Сопілко І.М. Проблеми відповідальності в сучасній Україні за колабораційну діяльність. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2022. № 3. С. 51–63.
4. Богатирьов І.Г. Колабораціонізм як соціально-правове явище, що з'явилося під час війни в Україні. *Правові засоби протидії злочинам проти основ національної безпеки в умовах військової агресії: матеріали круглого столу* (м. Київ, 26 травня 2022 р.) / упоряд. Бевз С.І., Бирса М.О., Серебрякова Ю.О., Навошицька В.І. Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського, 2022. С. 15–18.
5. Вронська Т.В. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії: зб. наук. ст.* 2008. Вип. 11. С. 88–97.
6. Гетьманчук Микола. Сучасні підходи до висвітлення природи, причин та проявів радянського колабораціонізму періоду Другої світової війни (1939–1945 рр.). *Літопис Волині*. 2022. Вип. 27. С. 142–148.
7. Гончаренко Олексій. Проблеми інституційного визначення терміна колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній історіографії. *Військово-історичний меридіан: електронний науковий фаховий журнал*. 2019. Вип. 1(23). С. 5–24.
8. Гулима Олександр. Колабораціонізм кримських татар у роки Другої світової війни: причини і наслідки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: історія*. 2017. Вип. 2. Ч. 2. С. 38–43.
9. Дзьобак В. Порівняльна характеристика колаборації населення Росії й України в роки радянсько-німецької війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2008. № 11. С. 253–254.
10. Добрянська Надія. *Покарання за колабораціонізм: які уроки світової історії варто врахувати Україні?* URL: <https://zmina.info/columns/pokarannya-za-kolaboraczionizm-yaki-uroky-svitovoyi-istoriyi-var-to-urahuvaty-ukrayini/>.
11. Добрянська Н. Перспективи встановлення кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» в Україні / Центр прав людини ZMINA ; ред. Печончик Т., Луньова О. Київ, 2021. С. 33.
12. Долгорученко К.О. Колабораціонізм як феномен війни та наукове поняття в межах історико-правових досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2022. № 56. С. 16–19.
13. Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Відповідальність за пособництво державі-агресору: проблеми класифікації та вдосконалення кримінального закону. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 2(18). С. 95–117.
14. Зякун А.І. Український націоналізм: історіографія проблеми. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та новачії: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Суми, 2013. Ч. 1. С. 183–186.*
15. Іванова Тетяна. Явище білоруської колаборації з Німеччиною в роки Другої світової війни: історіографія проблеми. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2019. Вип. 24. Т. 1. С. 14–20.
16. Козаченко О.В., Мусиченко О.М. Окремі аспекти кваліфікації та застосування кримінально-правових заходів за колабораційну діяльність в Україні, передбачену ч. 1 ст. 111-1 КК України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 407–411.
17. Кузнецов В.В., Сийплок М.В. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: право*. 2022. Вип. 70. С. 381–388.
18. Нагірний Микола. Колабораціонізм українців Хорватії у Другій світовій війні: масштаби та оцінки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: історія*. 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 151–154.
19. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1930-х – 1950-ті рр): Історико-статистичне дослідження. Донецьк, 2003.
20. Пастушенко Тетяна. «Правосуддя» по-радянськи: кваліфікація співпраці з нацистами в СРСР. 1941–1956 рр. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст.* 2013. Вип. 16. С. 124–136.
21. Пентер Таня. Під слідством за співпрацю: судові переслідування колаборантів в СРСР після Другої світової війни та злочинів Бабиного Яру. *Бабин Яр: масове вбивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнар. наук. конф.* (м. Київ, 24-25 жовтня 2011 р.). Київ, 2012. С. 189–197.
22. Письменський Євген. Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема. *Право України*. 2020. № 12. С. 118–119.
23. Письменський Євген. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні: кримінально-правові аспекти. Севе-родонецьк, 2020. С. 3.
24. Попович Олена. Колабораційна діяльність: криміналізація суспільно небезпечного діяння чи диференціація кримінальної відповідальності за державну зраду. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* (до 25-річчя Національного університету «Одеська періодична академія» та 175-річчя Одеської школи права). У 2 т.: Матеріали Міжнар. наук.-практ.



- конф (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за заг. ред. С. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2002. Т. 2. С. 282–285.
25. Романько О.В. Білоруський воєнний колабораціонізм у період Другої світової війни : автореф. дис. ... док. істор. наук : 07. 00. 02 ; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2009. 40 с.
26. Рубашенко Микола. Проблеми криміналізації публічного заперечення тимчасової окупації та встановлення зв'язків і взаємодії з незаконними органами на окупованих територіях. *Новітні кримінально-правові дослідження*. Миколаїв, 2021. С. 123–131.
27. Семененко В.І., Петровський В.В. Особливості колаборації в Україні та Західній Європі в роки Другої світової війни у компаративному аспекті (англо- та німецькомовна історіографія). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство. Історичні та філософські науки*. 2019. Вип.28. С. 41–53.
28. Суховерська Ірина. Проблеми трактування колабораціонізму в роки Другої світової війни у сучасній російській історіографії. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 6. С. 147–155.
29. Чальцева О. М. Категорія «колабораціонізм» як багатокомпонентний наратив в умовах війни. *Політичне життя*. 2022. № 2. С. 60
30. Чачава Василь. Форми політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в Другій світовій війні : дис. ... канд. політ. наук : 23. 00. 01 ; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2016. 203 с.